

Сучасний стан агроландшафтів України

Фурдичко О. І., доктор економічних наук, професор, академік НААН, директор Інституту агроекології і природокористування НААН України (м. Київ)

Успішний і стабільний розвиток суспільства неможливий без належного використання природних ресурсів у процесі виробництва для задоволення матеріальних та духовних потреб людини. Проте в умовах домінування економічних інтересів над соціальними і екологічними, за певних історичних і соціально-економічних причин, через недосконалість законодавства в багатьох країнах, у т. ч. і в Україні, тривалий час природний ресурсний потенціал зазнавав нераціонального використання, надмірного антропогенного навантаження, що прискорило процеси деградації та позначилося на рівні продуктивності аграрного виробництва.

Сучасні агроландшафти – це складні системи, створені з різних елементів агроекосистем (орні землі, сіножаті, пасовища, багаторічні насадження), незначних за площею ареалів лісів, чагарників, лісосмуг, природних лук, боліт, торфовищ та розміщених на їхніх територіях доріг, комунікацій і будівельних споруд.

Загальновідомо, що агроландшафти формуються внаслідок взаємодії природно-потенціальних комплексів з усіма ланцюгами системи землеробства, зокрема з інфраструктурою, протиерозійними заходами постійної дії (лісосмуги, протиерозійні гідротехнічні споруди різних типів, межі полів і сівозмін, польові дороги, гідрографічна мережа).

Індикатором оцінки стану агроландшафту є врожайність зернових культур. В Україні вона є вдвічі нижчою за середню порівняно з країнами ЄС. Незважаючи на значно більшу, ніж у будь-якій європейській країні, концентрацію земель у одного виробника, ефективність 1 га сільгоспугідь в Україні є нижчою, що частково зумовлено специфікою ґрунтово-кліматичних умов. Однак сільське господарство в Україні порівняно з іншими європейськими країнами має високий потенціал для подальшого розвитку.

Сільське господарство України – найбільш природомістка галузь з могутнім природно-ресурсним потенціалом, який включає 41,56 млн га сільськогосподарських угідь (54% території України), у т. ч. 32,49 млн га орних земель (53,8%) та 7,63 млн га природних кормових угідь – сіножатей і пасовищ (12,6%). У сільськогосподарському виробництві щороку використовують понад 10,9 млрд м³ води, або 36,4% її загального споживання в країні. В перерахунку на одного мешканця України припадає 0,82 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 0,65 га орних земель, тоді як у середньому в Європі ці показники становлять відповідно 0,44 і 0,25 га. До обробітку включено малопродуктивні угіддя, серед яких – прируслові луки і пасовища та схиліві землі. Якщо Україна в Європі займає 5,7% території,

то її сільськогосподарські угіддя – 18,9, орні землі – 26,9%. Поряд з тим, ефективність використання земель в Україні є значно нижчою, ніж у середньому в Європі.

Слід наголосити, що нинішня система ведення сільського господарства і використання природних ресурсів в Україні не відповідає вимогам збалансованого природокористування. Порушено, зокрема, екологічно допустиме співвідношення площі орних земель, природних кормових угідь і лісових насаджень, що негативно впливає на стійкість агроландшафту. Для України є характерним надмірна освоєність земельних ресурсів (72% замість допустимих 60–65% загальної площі), критична розораність території (майже не має аналогів у світі – досягає 53,8% замість допустимих 40%, для порівняння: у Великобританії – 18,5%, США – 25, Угорщині – 37, Франції – 48%), недостатня площа лісів (15,7% замість умовно оптимальних 20%) та еколого-стабілізуючих компонентів ландшафту в цілому (лісів, незайманих заплав, природних лук тощо – 37% замість 40–45%). Частка еродованих земель в Україні становить 57,4% площі країни. Щорічне збільшення площ еродованих орних земель в Україні – 60–80 тис. га. За оцінкою експертів, близько половини сільськогосподарських угідь потребує відновлення від різних видів забруднення.

Нестійкість і недостатня продуктивність сучасного землеробства є наслідком ряду нерозв'язаних економічних і екологічних проблем. Порушення збалансованості окремих елементів агроландшафтів, у т. ч. співвідношення площі орних земель, природних угідь, лісових і водних ресурсів, ускладнення соціально-економічної ситуації, спричинило істотну деградацію агроландшафтів і ґрунтового покриву.

Особливо небезпечних розмірів досягли водна і вітрова ерозії. Площа земель, пошкоджених водною ерозією, становить близько 13,3 млн га (32%), серед яких – 10,6 млн га орних земель. Сучасні щорічні втрати продукції землеробства лише від ерозії перевищують 8–10 млн т зернових.

Домінантними об'єктами для формування агроландшафтів, раціонального і відповідно до природної продуктивності земельних ділянок використання є сільськогосподарські угіддя. Більшість сільськогосподарських угідь з переходом до ринкової економіки надано у власність або постійне користування юридичним або фізичним особам згідно з нормами Земельного кодексу України. Останнє визначає наявність ідентифікованих суб'єктів-землекористувачів, які мають відповідати і забезпечувати належне економічне використання земельних угідь, охорону і захист ґрунтів від деградації, водної і вітрової ерозії, збереження і поліпшення стану агроландшафтів тощо.

Згідно з Земельним кодексом України «Земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності». Протягом останніх 20 років значно зменшилася площа земель державного сектора (державна власність), яка становить 29071,3 тис. га (48,2%) порівняно з

60354,8 тис. га (100,0%) у 1990 р. (див. таблицю). Площа земель приватної форми власності на 1 січня 2012 р. становила 31221,0 тис. га (51,7%).

Таблиця – Зміна структури земельного фонду України за формами власності (за даними Держземагентства України)

Станом на	Загальна площа земель, тис. га	Землі, що перебувають у власності					
		державній		приватній		колективній	
		тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
01.01.1990	60354,8	60354,8	100,0	-	-	-	-
01.01.2001	60354,8	30166,5	50,0	29109,2	48,2	1079,1	1,8
01.01.2010	60354,8	29246,5	48,5	31035,7	51,4	72,6	0,1
01.01.2012	60354,9	29071,3	48,2	31221,0	51,7	62,6	0,1

Сучасні земельні відносини базуються на ринкових засадах, коли основним мотивом діяльності землекористувачів стає систематичне одержання прибутку в умовах конкуренції. Це призводить до певної «економічної» однобічності процесів у землекористуванні і відповідно до нехтування вимогами екологічної та соціальної безпеки, у т. ч. у довгостроковій перспективі.

Значна увага приділяється прикладним аспектам формування екологічно безпечних агроландшафтів, особливо на територіях з високою потенційною небезпекою прояву ерозійної деградації.

Останніми роками науковими установами Національної академії аграрних наук України у цьому напрямі виконано значний обсяг досліджень. Зокрема, опрацьовано нормативні параметри просторових екологічно безпечних ґрунтоохоронних агроландшафтів, сучасні технології захисту земель від деградації із залученням дистанційних методів зондування земельних ресурсів, методичні засади ерозійно безпечного функціонування сучасних агроландшафтів та геосистемна концепція формування екологічно стійких агрогеосистем. Розроблено Стратегію збалансованого використання відтворення і управління ґрунтовими ресурсами України та Концепцію оптимізації структури сільськогосподарських угідь та їх раціонального використання, яка передбачає у разі її застосування стабілізацію землекористування з урахуванням екологічних і економічних чинників. Передбачається, що в категорії орних земель залишиться 24,3 млн га (розораність сільгоспугідь становитиме 57,5%), площа природних кормових угідь збільшиться до 10,1 млн га, під лісовими насадженнями – близько 15,4 млн га (25,6%). Обґрунтовано структуру агроландшафтів зрошуваних територій, запропоновано заходи щодо їх організації, спрямовані на збереження природної стійкості та підвищення продуктивності, що можна досягти

раціональним упорядкуванням територій, відновленням системи лісонасаджень, збільшенням площ зрошуваних земель. Розроблено принципи побудови екологічно безпечних агроландшафтів на богарних і зрошуваних землях, в основу яких закладено сівозміни короткої ротації.

Розроблено спосіб формування оптимізованого агроландшафту з урахуванням сучасного стану осушуваних земель, що забезпечує відповідність агроекологічних умов біологічним і агротехнологічним особливостям рослинних угруповань та формує стратегію використання сільгоспугідь за властивостями ґрунтів, визначає напрям спеціалізації суб'єкта господарювання. Відпрацьовано механізм формування оптимізованого землекористування на території, забрудненій радіонуклідами, що в агроформуваннях (третя категорія за щільністю забруднення) забезпечує одержання нормативної сільгосппродукції. Розроблено пакет методичних документів з основами управління агроландшафтами лісомеліоративними методами на засадах збалансованого природокористування тощо.

Реалізація цих напрацювань створить умови для поступового переходу до сталого землекористування, систематичного одержання запланованих обсягів сільськогосподарської продукції, що сприятиме підвищенню ефективності та конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва в Україні.